

Бактылуу - таалайлуу - ырыстуу, ур - сулат жык, байла - буу
- таң, жуп - түгөй, аңчы - мергенчи, өлчө - чене, канча - нече.

Үлгү: ур - этиш, сулат - этиш, жык - этиш...

186. Сүйлөмдөрдү синонимдер менен толуктагыла.

Назгүл ... , ... кыз.

Мага Назгүлдүн ... , ... абдан жагат.

Султан ... , ... жигит.

Анын мүнөзүн баарыбыз жактырабыз.

Султандын иниси Мурат ... , ... жигит.

Пайдаланылуучу сөздөр: орто бойлуу, адамгерчиликтүү, аракетчилдиги, адамгерчилдиги, адамгерчиликтүүлүгү, кара тору, узун бойлуу, иштерман, ачык-айрым, тамашакөй, орто бойлуу, зээндүү.

187. Ырды жаттагыла. Эне жөнүндө дагы кандай ырларды, макалдарды билесиңер?

ЭНЕ

Эне, сага кандай мактоо жарашат?

Эне, сенден ким сыймыкты талашат?

Эне менен теңдеше албайт эч бир жан,

Бардык мактоо сага гана жарашат.

А. Токомбаев

 188. Текстти окуп, окумуштуу эже жөнүндө айтып бергиле.

АКАДЕМИК Б. Ө. ОРУЗБАЕВА

Кыргыз тил илиминин көрүнүктүү окумуштуусу, филология илимдеринин доктору, академик, илимге эмгек сиңирген ишмер, Улуттук академиянын президиумунун кеңешчиси Бүбүна Орузбаева 1924-жылы 20-декабрда Ысыккөл облусунун Аксуу районуна караштуу Чолпон айлында төрөлгөн. Педагогикалык институтту артыкчылык диплому менен бүтүргөн. 1952-жылы кандидаттык диссертацияны Москвада жактаган. 1964-жылы кыргыз аялдарынын ичинен биринчилерден болуп докторлук диссертацияны Алматыда коргогон.

арасында олтуруп: "Журтум, мен түндө жатып түш көрдүм. Менин атым чыгыш менен батышка тарап жатыптыр", - дейт. Эл жакшылыкка жоруйт. Ошентип арадан көп жылдар өтөт. Ары-бери каттаган кыргыздар: "Бишбектикинде болду с, Бишбекке кондук" деп оозго алымдуу кылып жибергендиктен, акыры "Бишбекке баралы" деген сөз чыгат. Ошентип олтуруп бул шаар Бишбек атка конот. Кийин ал Пишпек болуп кетет.

А. Осмонов

● *кулчулукка айлантып* - обратив в рабство
караңгылыкта кармаган - держали в темноте

- ?
1. Кыргыз Республикасынын борборунун эски аты?
 2. "Пишпек" дегендин мааниси кандай?
 3. Аны азыркы карыялар кайсы жерлик дешкен?
 4. Ал кандай киши экен?
 5. Ал калың элдин арасында олтуруп эмне деди?
 6. Эл аны эмне деп жоруйт?
 7. "Бишбекке баралы" деген сөз эмнеден келип чыгат?
 8. Азыркы "Бишкек" шаары жөнүндө дагы кандай легенда билесиңер?

154. Достук, жолдоштук жөнүндө макалдарды окуп, мазмунуна түшүңүлө. Жаттап алгыла.

1. Адам адамга дос, жолдош, бир тууган.
2. Адам темирден катуу, таштан бек, гүлдөн назик.
3. Аз кайгыны аш басат, көп кайгыны дат басат.
4. Айылы аралаш, кою короолош.
5. Дос деген ыйык нерсе, эгер аны баалай билсе.
6. Дос таарынса (доолашса), бергенин алат.
7. Дос эгиз, душман сегиз.

Жаңылмачтарды окуп, тилиңерди жатыктыргыла.

Үзүлүп кетип үзөңгү,
Үсөн ооп, түзөлдү.
Үсөн күчтүү болбосо,
Үзөңгүнү үзөрбү.

Алар ак кууларбы,
Ашкан сак кууларбы?

Азербайджанцы - Низами,
Испанцы - "Дон-Кихота".
Вспоминаю
Афористичные слова
Андрея Белого:
"Человек - чело века".
А что может значить
Тело - без души?..

Шота Руставелинин китебин,
Кыз себинин баш буюмуна колдонушуп,
Грузиндер акылмандык кылышкан.
Колуктуга белек кылса "Манасты",
Кыргыздар да уттурбастан утушмак.
Өзбектер Навоинин ырларын,
Казактар өздөрүнүн Абайын,
Орустар бөлсө Пушкинин,
Испандар «Дон-Кихотту»...
Андрей Белыйдын:
"Адам - кылымдын жүзү"
деген учкул сөзү эске түшөт.
Жаны жок дене
Эмне маани бермекчи?..

М. Шаханов

§ 37. Синонимдер (Синонимы)

Айтылышы ар башка, бирок мааниси бирдей же бири-бирине өтө жакын болгон сөздөр *синонимдер* деп аталат.

Синоним деген сөз грек тилиндеги *synonymos* (аталыш мааниси бирдей) деген сөздөн алынган.

Синонимы — это слова, которые звучат и пишутся поразному, а по смыслу совпадают или очень близки.

Слово синоним образовано от греческого *synonymos* (одинаковое значение, одноименный).

Мисалы: чал, карыя, абышка (старик).

1. Тыбыштык түзүлүшү ар башка болгону менен бирдей же өтө жакын мааниде колдонулат.
2. Бирдей сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Айтылуу Шабдан баатыр жөнүндө.
Ал кыргыздын Дон-Кихоту.
Зордук-күчтү бийлигине колдонбой,
Бийлик кылган.
Таң каларлык жоомарттыкты көрсөтүп,
Жарды-жалчы келсе баарын тең көрүп,
Дүнүйөсүз каламбы деп ойлонбой,
Бүт байлыгын берүүчү экен тең бөлүп,
Жада калса эң акыркы коюн да,
Анысынан алып кайра рахат!
Шабдан баатыр жөнүндө,
Асел апа андан ары сөз улап,
Жүзүн чайып жылмаюу,
Кошту мына буларды:
Элде айтылат ал үч жашка чыкканча,
Энеси аны эмчек берип бакканы.
Анысы аз келгенсип,
Жолдошторун бир нече ирет күнүнө,
алып келип,
Энесине эмиздирип жатканы.
Буга абдан канааттанып өзүнчө,
кайрымдуулук кылды деп,
Рахатка батканы.
Бул Шабдандын калган экен канында,
Энесинин сүтүнөн.

М. Шаханов
Которгон М. Өмүрзаков

156. Окугула. Жаттагыла. Үндөштүктүн түрлөрүн байкагыла. Ырдын авторун эстегиле.

ЖЕЛКЕМЕ

Бүлбүлдөйт жалгыз желкеме
Тумандуу деңиз бетинде,
Ал эмне издейт болду экен,
Адашып турган жеринен?
Толкуп ойнойт, жел жүрөт,
Кычырап мачта бүгүлөт.
О, кокуй бакты карабайт,
Бактымдан качып баратпайт.

1. Ар башка уңгулуу антонимдер:
чоң - кичине (большой - маленький)
жакшы - жаман (хороший - плохой)
келди - кетти (пришел - ушел)
кеч - эрте (поздно - рано)
Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат.
Недруг поддакивает, а друг спорит.

2. Бирдей уңгулуу антонимдер:
адептүү - адепсиз (вежливый - невежливый)
акылдуу - акылсыз (умный - неумный)
тааныш - бейтааныш (знакомый - незнакомый)

178. Антонимдерди окуп, кайсы сөз түркүмүнө кирерин айтып бергиле.

Кең - тар, ак - кара, өмүр - өлүм, дос - душман, эски - жаңы,
жат - тур, согуш - тынчтык, чийки - бышык, берүү - алуу, бармак
- келмек, күн - түн, арык - семиз, узун - кыска.

179. Төмөнкү сөздөргө карама-каршы мааниде айтылган сөздөрдү тапкыла.

Жаңы, чыгыш, калың, ачуу, жоон, жумшак, жаш, тартиптүү,
коркок, кубаныч, түндүк, ачык, суук, достук, кетти.

180. Учкул сөздөрдү окуп, антоним сөздөрдү таап, сөз түркүмдөрүнө ажыраткыла.

1. Душман кагышат, тууган табышат.
2. Жакшы максат - жарым ырыс.
3. Жакшы көргөн досунан жан аяган жигитпи.
4. Жаман менен дос болсоң, кулак салбайт кебиңе.
5. Жер басасың бут менен, ынтымак болсун журт менен.

181. Антоним тактоочтор менен сүйлөм түзгүлө. Тактооч сөздөргө морфологиялык талдоо жүргүзгүлө:

кечээ – бүгүн	өйдө – ылдый
кыргызча – орусча	эрте – кеч
тез - жай	быйыл - былтыр

Үлгү: Биз кечээ Кыргыз драма театрынан "Атанын тагдыры" аттуу спектакль көрдүк.

Жайы салкын, кыш жылуу,
Мал көбөйтчү жерибиз.
Көпкөнүнө чыдабай,
Урушуп жүрөт элибиз.

Эшмамбет: Тагай, саяк кенен эл
Бей-бечара качкындар
Жашай берет элинде.
Эсенаман, Чонду ырчы
Таласта элдин жарчысы,
Жеринде ырчы көп болот.
Ошолордун башчысы.

«Залкар акындар», 1-том

||| При переводе омонимов с кыргызского языка на русский они перестают быть омонимами.

Например: чап – скачи жай – лето
чап – коси жай – медленно

Омонимдер лексикалык да, грамматикалык да болушат.

Омонимы могут быть не только лексическими, но и грамматическими.

Мисалы: Бир сөз түркүмүндөгү (относящиеся к одной части речи) омонимдер (лексикалык): **сыр** (краска) - зат атооч; **сыр** (тайна) - зат атооч.

Ар башка сөз түркүмдөрүнө таандык (относящиеся к различным частям речи) омонимдер (грамматикалык): **мал** (скот) - зат атооч; **мал** (макай) - этиш.

175. Омоним сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө, мааниси жагынан кандай айырмачылыктар бар экенин байкагыла.

Жаз - жаз, сыр - сыр, жаздык - жаздык, жүз - жүз, түш - түш, кой - кой, кат - кат, жарык - жарык.

Үлгү: Адилет көнүгүүнү жаз.
Жаз келип, жердин бети көгөрдү.

176. Омоним сөздөрдү таап, аларды сөз түркүмүнө ажыраткыла.

1. Мектептин жанында сонун бак бар. Нургүл, шефке алган козунду жакшы бак.
2. Асыл күн түш болгондо мектептен келди. Түш аттан, бирге отуруп сүйлөшөтү.
3. Жуулган кирдин баарын эшиктеги зымга жай. Адилет жай басып, үйгө кирди.

||| 177. Текстти окугула. Түшүнгөнүңөрдү сүйлөп бергиле. Дагы кандай уламыштарды билесинер?

ПРЖЕВАЛЬСК

Бул шаардын алгачкы аты Каракөл болчу. Пржевальск деген наам революциядан мурда коюлган. Орус элинин улуу саякатчысы Пржевальский Борбордук Азияда жүрүп токтогон экен. Ал киши кыргыздын жеринен кулан кармаптыр. Ал гана эмес, бүткүл чөптөрдү текшерип көргөн экен. Бир карыяга келип: "Кыргызда эң уу чөп кайсы болот?" - деп суураса, анда ал кыргыз

160. Төмөнкү сөздөрдү окуп, кыска үндүүлөрдү созулма үндүүлөр менен алмаштырганда, сөздүн мааниси өзгөрдүбү, байкагыла.

Кар - каар, тар - таар, жак - жаак, эр - ээр, ток - тоок, толук - тоолук, ук - уук, сур - суур, шар - шаар, уч - ууч, кон - коон, жолук - жоолук.

161. Окугула. к, г тамгалары кандай учурда (кы, гы), кандай учурда (ки, ги) тыбыштарын билдирет?

Күзгү, аска, эки, тамга, класс, герб, илгич, жомок, балка, сызгыч, чалгы, мезгил, бак, кургак, тоок, шакек, жекшемби.

162. Төмөнкү сөздөргө фонетикалык талдоо жүргүзгүлө.

Эркин, тынчтык, мекеним, жарашат.

163. Текстти окуп, которгула. Түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Биринчи абзацтагы ичке жана жоон үндүүлөр катышкан сөздөрдү көчүрүп жазгыла.

ЧАТЫРКӨЛ

Аксай жайлоосунда Чатыркөл деген эң сулуу көл бар. Анын суусундай суу жок. Тоого чыгып карасаң тиккен чатырдай болуп көрүнөт. Ошондуктан Чатыркөл деп аталат. Дүйнө жүзүндө канча түрдүү куш болсо, ошонун баары жайында ушул көлгө конот. Чатыркөлдө мындай бир окуя болгон экен:

Илгери бир жолоочу Кытайга бара жатып, ушул көлгө туш келет. Кыш мезгили эле. Жолду кыскартыш үчүн көлдүн үстүндөгү тоңгон муз менен эшегин минип кете берет. Орто жерге жеткенде муз жарылып, эшеги көлгө түшүп кетет. Жолоочу эштеп өзү аман калат. Арадан эки жыл өтүп, баягы киши Ысыккөлгө келет. Көлдү бойлоп баратса, бир аксакал карыя адам көлдүн жээгинен капчык таап алып, аны карап отурат. Анда жанагы жолоочу таанып:

- Ай карыя, алдагы менин капчыгым экен, мен муну Чатыркөлдөн жоготком дейт.

Карыя таңыркап:

- Сен кимсиң? Чатыркөлдө жоготкон капчыгың Ысыккөлгө келгендей канаты бар бекен? - деп урушат.

172. Ырды жаттагыла.

АЙ НУРУНДА КЫШКЫ ТҮН

Ай нурунда кышкы түн,
Айран төгүп койгондой.
Жаңырыксыз токой-чер
Уктап жатат ойгонбой.

Менменсинген карагай –
Пейли кенен чалдардай.
Кар жамынган чегедек
Ак тон кийген балдардай.

А. Токомбаев

173. Текстти окуп түшүнгүлө, мазмунун орус тилинде айтып бергиле.

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАЛААЛАРЫ

Кыргызстандын талаалары ойдуң өрөөндөрдө да, тоолордун капталдарында да, бийик тоолордун арасынан да орун алган.

Тоолуу талаалар кургак келет да, жайында ысык болот. Талааларда көөдө, бетеге, буудайбаш, шыбак жана башка чөптөр өсөт.

Талааларда жаз мезгили жакшы болот. Кар тез кетет да, кыртышында ным сакталат, көп сандаган кардын астында жатып өсүүчү гүлдөр: байчечекей, мандалак жана башкалар алгачкылардан болуп жерден баш багышат.

Жапжашыл өсүмдүктөрдүн арасында гүлдөр кызгылт, агыш, саргыч болуп көрүнөт. Абада торгой көкөлөп сайрайт, шиберлердин арасынан бөдөнөлөр, кекиликтер бырпырап уча баштайт. Көпөлөктөр түркүн гүлдөргө конуп, аарылар бал жыйнашат.

Талааларда кемирүүчү жаныбарлар көп жашайт: сары чычкандар, кошаяктар, ар түрдүү чычкандар жана алардан башка да чөптөргө, дан эгиндерине зыян келтирүүчү жаныбарлар болот.

Шиберлердин арасында кескелдириктер, жыландар сойлоп жүрөт.

«Кыргыз жергеси»

- *ойдуң өрөөндөрдө* - в впадине, в низине, в котловине
- көөдө* — ковыль-волосатик
- бетеге* — перистый ковыль
- шыбак* – полынь

174. Ырды көркөм окутула. Мазмунун сүрөт аркылуу бергиле, аны аңгемелеп жазгыла.

тузем мектебинен алган. Ленинграддагы Енукидзе атындагы Чыгыш институтун 1931-жылы бүткөн. Маданий-агартуу кызматтарында иштеген.

1923-25-жылы Ташкен шаарындагы Кыргыз агартуу институтунда окуган. Бул институтта окуп жүрүп, "Эркин-Тоо" гезитинин алгачкы сандарын чыгарышкан жана ага кабарчылык кылган. Карасаев - Кыргызстанда сөздүк түзүү ишине негиз салгандардын бири. Ал И.А. Батманов менен "Орусча-кыргызча сөздүктү" 1938-жылы түзгөн. 1966-жылы Хусейн Карасаев тарабынан "Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү" (60 миң сөз) жарык көрдү.

1931-жылы айтылуу манасчы Саякбай Каралаевди Фрунзе шаарына алып келип, маданий, илимий журтчулукка тааныштырып, "Манас" жазып алууну уюптурган. М. Горький, А. Радищев, Л. Крючковский, Р. Тагор ж.б. жазуучулардын чыгармаларын которгон. Эмгек Кызыл Туу ордени, медалдар менен сыйланган.

«Ысык-Көл» энциклопедиясы

- *улуттук туңгуч* - первый национальный журтчулукка тааныштырып - здесь: открыл народу "Манас" жазып алууну уюптурган - организовал запись "Манаса"

1. Хусейн Карасаев ким болгон?
2. Ал кайда төрөлгөн? Кайдан билим алган?
3. Хусейн Карасаев кандай кызматтарда иштеген?
4. Жогорку окуу жайын кайдан окуган?
5. Ал алгачкы кайсы газетага кабарчы болгон?
6. Хусейн Карасаев биринчи эмгектерин канчанчы жылы жазган?
7. Кандай сөздүктү түзгөн?
8. Карасаевдин эмгектерин тактап, санап айтып бергиле.
9. Ал кайсы манасчыны элге тааныткан?
10. Карасаевдин кандай котормолору бар?
11. Эмгеги бааланып, кандай сыйлыктар менен сыйланган?

165. Көп чекиттин ордуна ат атооч сөздөрдү коюп жазып, аларга морфологиялык талдоо жүргүзүлө.

1. Анын атасы ... ушул мектепте окуган болчу.
2. Бакта ... чымчык сайрап жатты.
3. Бир убакта ... эшикти какты.

Эки же андан көп мааниге ээ болгон сөздөр көп маанилүү сөздөр деп аталат.

Слова, имеющие два или более лексических значений, называются *многозначными*.

Мисалы: «Жер» деген сөз.

1. Биз жашап жаткан планетанын аты. **Жер** Күндү айланат.
2. Кургактык. **Айрым жаныбарлар жерде да, сууда да жашай берет.**
3. Жер кыртышы - биздин планетанын үстүнкү катмары. **Жерге отурдук.**

Например: Слово «земля».

1. Название нашей планеты. **Земля** кружится вокруг Солнца.
2. Суша. **Некоторые животные живут и на суше, и в воде.**
3. Поверхность земли. **Сидим на земле.**

Бир маанилүү сөздөр тике мааниде колдонулат.

Однозначные слова употребляются в прямом значении.

Мисалы: Пароходдор сүзүп жүрүшөт.

Сүзүү деген сөздүн тике мааниси - суу үстүндө жүрүү.

Например: Плывут пароходы.

Слово **плыть** имеет прямое значение - передвигаться по воде.

Көп маанилүү сөздөр тике мааниде да, өтмө мааниде да колдонула берет.

Многочисленные слова употребляются как в прямом, так и в переносном значении.

- Мисалы:*
1. Ой **түбүнө** (өтмө) жетпейсиң.
 2. Бул үйдүн **түбү** (тике) бүгүн бүтпөйт.

Например: 1. Уже тает снег.

2. Девочка таяла на глазах.

||| "Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө" сөздүн мааниси менен бирге өтмө мааниси да берилген.

Мисалы: **Эмгекчил** - тынбай иштеген мээнеткеч адам; **космонавт** - космоско учуучу адам.

Например: **Трудолюбивый** - любящий трудиться; **космонавт** - человек, который летает в космос.

Сөздүн *грамматикалык мааниси* сөздүн тигил же бул грамматикалык белгилерин аныктоого мүмкүнчүлүк берет.

Грамматическое значение слова определяет те или иные грамматические признаки.

Мисалы: **Эмгекчил** деген сөздү алып көрсөк: сын атооч, атооч сөздөн (**эмгек**) + (**-чыл**) мүчөсү аркылуу сын атооч жасалды, жай даража, жөнөкөй туунду сын (**эмгек + чил**) заттын ал-абалын билдирди.

Космонавт - зат атооч, жекелик санда, жалпы ат, атооч жөндөмөдө.

Например: **Трудолюбивый** - прилагательное, образовано от существительного **труд** и глагола **любить** (муж. р., И. п.).

Космонавт - существительное, муж. р., И. п., ед. ч.

Кыргыз тилинде грамматикалык мааниге гана ээ болгон сөздөр бар (менен, эле, чейин, дейре, жана, өтө, абдан ж. б.). Алар — кызматчы сөздөр.

Мындай сөздөрдүн лексикалык мааниси болбойт.

В кыргызском языке служебные слова имеют только грамматическое значение (менен, эле, го, чейин, дейре, жана, өтө, абдан ж. б.).

166. "Түшүндүрмө сөздүктү" пайдаланып, мекен, мектеп, жер, он биринчи, сыноо деген сөздөрдүн лексикалык жана грамматикалык маанисин жазгыла.

Үлгү : Мекен.

Лексикалык мааниси:

- 1) туулуп өскөн жер;
- 2) жашап турган жер.

Грамматикалык мааниси:

- 1) зат атооч;
- 2) жалпы ат;
- 3) уңгу түрүндө;
- 4) атооч жөндөмөдө.

 167. Текстти окуп, анын мазмунун өз сөзүңөр менен айтып бергиле. Анда эмне жөнүндө баяндалды.

Орус тилиндеги сөздөрдүн саны жөнүндө Лев Успенский мындай деп жазган: "...Орус тилинде бардыгы канча сөз бар деп сураганда, асманда канча жылдыз болсо, ошончо сөз бар", - деп жооп беришет. Бул жооп туура эмес. Жөнөкөй кез менен караганда асмандагы жылдыздар анчалык көп эмес, үч-төрт миңден ашпайт, ал эми биздин пайдаланып жүргөн сөзүбүз миңдеп саналат.

Ошондой эле кыргыз тилинде канча сөз бар экендигин билүү кыйын. К. Юдахин тарабынан түзүлгөн "Кыргызча-орусча сөздүктө" 40 миң, "Орусча-кыргызча сөздүктө" 51 миң, Х. К. Карасаев түзгөн "Орфографиялык сөздүктө" 60 миң сөз бар.

! Билип алгыла.

БИЗ СЫЙМЫКТАНГАН ОКУМУШТУУЛАР:

Жусуп Баласагын (болжол менен 1015-1070)

Акын. Караханийлер доорунун маданиятынын өкүлү. Атактуу "Кутадгу билиг" - "Кут даарытар илим" эмгегинин автору.

Эшенаалы (Ишенаалы) Арабай уулу (1882-1938)

Окумуштуу-агартуучу, "Манас" изилдөөчү, "Алифба йаки тоте окуу" - "Алиппе же жеңил окуу" эмгектеринин автору.

Юдахин Константин Кузьмич (1890-1975)

Академик, филология илимдеринин доктору, профессор. Түрк лексикологиясы, тил илими боюнча адис.

Касым Тыныстанов (1901-1938)

Окумуштуу-тилчи, акын, драматург жана коомдук ишмер, профессор. "Чоңдор үчүн алиппе", "Биздин тил", "Эне тилибиз" деген окуу китептеринин автору.

Хусеин Карасаев (1901-1998)

Ардактуу академик. Тил илими боюнча адис. 20дан ашык китеби чыккан.

Батманов Игорь Алексеевич (1906-1969)

Академик, филология илимдеринин доктору, профессор. Кыргыз тили, анын тарыхы, түркология жана салыштырма тил илими боюнча адис. 100дөн ашуун илимий эмгеги жарыяланган.

Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковна (1924)

Академик, филология илиминин доктору. Кыргыз тил илими боюнча адис. 160 илимий эмгеги (анын ичинен 37 китеп) жарыяланган.

Какеев Аскар Чукутаевич (1935)

Академик, философия илимдеринин доктору. Философия боюнча адис. 60тан ашуун илимий эмгеги (анын ичинде 2 монография) жарыяланган.

Асанов Үсөн Асанович (1934)

Академик, химия илимдеринин доктору. Химия жана химиялык технологиялар боюнча адис. 250дөн ашуун илимий эмгеги (анын ичинде 6 монография, 3 сөздүк) жарыялаган. 7 ойлоп табуунун ээси.

Акаев Аскар Акаевич (1944)

Академик, техника илимдеринин доктору. Кванттык электроника, голография жана ЭЭМдин маалыматын оптикалык жол менен иштетүү боюнча адис. 150дөн ашуун илимий эмгеги (анын ичинен 15 монография) жарыяланган.

§ 34. Сөздөрдүн тике жана өтмө

маанилери

(Прямое и переносное значение слов)

Бир гана маанини билдирген сөздөр *бир маанилүү* сөздөр деп аталат.

Мисалы: Терек - өтө бийик болуп өскөн дарактын бир түрү.

Слова, имеющие одно лексическое значение, называются *однозначными*.

Например: Тополь - порода дерева.

Пайдаланылуучу сөздөр: кайсы бир убакта, кандайдыр бир, кимдир бирөө.

Үлгү: Анын атасы кайсы бир убакта ушул мектепте окуган болчу.

Кайсы бир убакта - ат атооч (белгисиз);

качан? **кайсы бир убакта** - мезгилдик маанини көрсөтү, татаал ат атооч, сүйлөмдө бышыктооч болду;

ушул - шилтеме ат атооч.

§ 33. Сөз. Сөздүн лексикалык составы (Слово. Лексический состав слова)

Сөз — бул лексикалык бирдик болуп саналат. Тилдеги бардык сөздөр биригип, сөздүк составды же *лексиканы* түзөт. Ал эми лексика жөнүндөгү илим *лексикология* деп аталат.

Семасиология - сөз маанилери жөнүндөгү илим. Ал термин гректин *semasia* (маани) жана *logos* (окуу, илим) деген сөздөрүнөн алынган. Сөз маанилеринин өз ара карым-катышы, өзгөрүшү, кеңейиши жана тарышы сыяктуу маселелерди изилдейт. Мында сөздөрдүн көп маанилүү болушу, көп маанилүүлүктүн өнүгүү, маанини берүү жолдору, себептери, элдин коомдук турмушу, жашоо тиричилиги, маданий өнүгүшү ж. б. маселелер каралат.

Сөздүн лексикалык маанисинен башка, анын грамматикалык мааниси да болот.

Сөз кандайыр бир маанини, түшүнүктү билдирет. Бул сөздүн *лексикалык* мааниси болуп эсептелет.

Слово - это единица языка. Все слова языка образуют его словарный состав или *лексику*. Наука о лексике называется *лексикологией*.

Семасиология - наука, изучающая значение слов. От греч. *semasia* (значение) и *logos* (наука). Семасиология изучает взаимосвязи, изменения, различия и разнообразие значений слов. Эта многозначность слов тесно связана с жизнью общества, его культурной и научной деятельностью.

Кроме лексического, слово имеет и грамматическое значение.

Лексическое значение слова — это то, что обозначает слово, его смысл.

Мисалы: **Күкүк** (куш). Күкүк өз атын өзү чакырат (*макал*).

Өтмө мааниси: **акын, ырчы**.

Күү чертип эркин сайраган, күкүк элем наалыдым (*Токтогул*).

Сөздүн тике маанисинен улам пайда болгон жаңы маани тилде дайыма колдонулуп, биротоло калыптанганда гана өтмө маанини туюнтат.

Мисалы: 1) колу кыпчылуу - сөзгө кыпчылуу;
2) жиптин түйүнү - иштин түйүнү;
3) суу төгүү - ыр төгүү ж. б.

168. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Сөздөрдүн тике жана өтмө маанисин байкагыла.

Колу кыпчылуу - сөзгө кыпчылуу, жиптин түйүнү - иштин түйүнү, суу төгүү - ыр төгүү ж. б.

Үлгү: Саймачы кыз жиптин түйүнүн чече албай убараланды.
Сабира иштин түйүнүн билет, тез эле көнүп кетти.

169. Төмөнкү сөз айкалыштарынан сүйлөм түзүп, алардын кайсы мааниде колдонулгандыгын түшүндүргүлө.

Алтын адам, алтын саат, күмүш кэр, күмүш кашык, бала уктады, кол уктады, ак пахта, ак алтын.

170. Төмөнкү сөз айкаштарын катыштырып, сүйлөм түзгүлө, тике жана өтмө маанисин түшүндүрүп бергиле.

Таш жол - таш жүрөк, жылуу үй - жылуу сөз, суу муздады - көңүл муздады, бала уйкуда - кол уйкуда.

Үлгү: Биз таш жол менен жүрүп олтуруп үйгө жеттик.
Сейденин жүрөгү таш жүрөк болуп калса керек.

171. Төмөнкү сөздөрдү жана сөз айкаштарын катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Белгиленген сөздөрдүн лексикалык маанисин айтып бергиле.

Ызгаар, келүү, кып, жер бети, аптак кар, өзөн суулары, тоную, балдар, жасоо, чана, биз, коньки тебүү, жакшы көрүү, салкын аба, көңүл ачуу, **чыңдоо**, денсоолук, акылдуу бала.

Жанагы киши:

- Ишенбесең ачып кара, эки жамбым бар болчу, - дейт.

- Ой, тобо-ой, Чатыркөл менен Ысыккөл биримдик көл экен го, ортосунда кошулуп турган агымы бар турбайбы, - дешип баш чайкашат.

- *тиккен чатырдай* - словно расставленная палатка
жолду кыскартыш үчүн - чтобы сократить путь
көлдү бойлоп баратса - идя берегом озера
капчык таап алып - найдя кошелек
эки жамбым бар болчу - было два слятка серебра
кошулуп турган агымы бар турбайбы - оказывается, есть соединяющее их (озера) течение

! Тамашаны окуп коюңуз.

КАРА ТООКТУН ЖУМУРТКАСЫ

Азык-түлүк дүкөнүнө кире калган гавроволук сатуунудан минтип сураптыр:

- Мага кара тооктун гана жумурткаларынан он бешти бериңизчи? Таң калган сатуучу:

- Ой, мен мынабу көп жумуртканын ичинен кайсынысы кара тооктуку экенин кайдан билем? Таанысаң өзүң тандап ала кой, - дептир. Ошондо гавроволук ойлонбой туруп, эң чоң жумурткалардан он бешти тандап алат да, акчасын төлөй салып, кымындап чыгып кетиптир.

§ 32. Текст менен иштөө

164. Текстти окугула. Түшүнгөнүңөрдү эки тилде айтып бергиле.

КАРАСАЕВ ХУСЕЙН

*Алладан тилегеним үчөө гана:
Биринчи - денсоолукта эсенчилик,
Экинчи - берекелүү кененчилик,
Үчүнчү - жалпы элиме бейпилчилик!*

Кыргыз совет тилчиси, улуттук тунгуч лексикограф жана лексиколог, филология илиминин кандидаты, профессор Хусейн Карасаев 1905-жылы Кеңсуу кыштагында (Түп району, Ысыккөл обл.) төрөлгөн. Алгачкы билимди Каракол шаарындагы орус-

ЫСЫККӨЛДҮН БОЁГУ

Ысыккөлдүн боёгу табылган,
Кээде сүттөй, кар жаагандай агарып,
Кээде көпкөк, кээде киргил,
Мала кызыл күн батарда таралып.

Ысыккөлдүн боёгу Алатоодон
Күзгү болуп, токой, тоолор көрүнүп,
Таңыркатар кайсы убакта барсам да
Боёгуна туткун болуп жеңилип.

Ысыккөлдүн боёгу көк асмандан
Булут сүзүп, күн нурларын жамынып.
Түбүндөгү түркүн түстүү таштары
Алган сымак акак-шуру тагынып.

М. Жангазиев

§ 35. Омонимдер (Омонимы)

Тыбыштык түзүлүшү окшош, бирок мааниси ар башка болгон сөздөр *омонимдер* деп аталат.

Ал грек тилиндеги *homos* (бирдей), *опута* (ат, ысым) деген сөзүнөн алынган.

Слова одинаковые по звучанию и написанию, но совершенно разные по лексическому значению, называются *омонимами*.

Образовано из греческих слов *homos* (одинаковый) и *опута* (название).

Мисалы: Өнөрүң болсо өргө чап. - Если у тебя есть умение, скачи вверх (действуй). Асан, чөп чап. - Асан, коси траву.

Айрым омонимдер бирдей сөз түркүмүнө, кээ бирлери ар башка сөз түркүмүнө тиешелүү болот.

Омонимы в кыргызском языке могут относиться как к одной части речи, так и к разным.

Мисалы: Жаркыраган жай (зат атооч) келди. - Наступило солнечное лето. Машинаны жай (тактооч) айдады. - Машину вел медленно.

III ЧЕЙРЕК

§ 31. Өткөндөрдү эске түшүрүү, Кайталоо

! Эске түшүргүлө. Вспомните.

1. Фонетика деген эмне?
2. Кептеги (речтеги) тыбыштар эмне менен белгиленет?
3. Кыргыз тилинде канча үндүү жана үнсүз тыбыш бар?
4. Эмнесине карата үнсүз тыбыштар уяң, жумшак жана каткалаң болуп бөлүнөт?
5. Кандай тыбыштар эки тамга менен белгилене тургандыгын айтып, мисал келтиргиле.
6. Алфавитти үйрөнүүнүн зарылчылыгы барбы?
7. Аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн сөздөрдүн айтылышы менен жазылышында кандай айырмачылыктар бар?
8. **к, п, ж** тамгалары канча тыбышты билдирет? Мисал келтиргиле.
9. Эки сөз аралыгында үндүүлөрдүн түшүрүлүп айтылышына жана алардын жазылыш өзгөчөлүктөрүнө бир нече мисал келтиргиле.

158. Жаңылмачтарды окуп, тилиңерди жатыктыргыла. Кайсы тыбыштарды айтканда ката көп кете тургандыгын байкагыла.

Ай, ай, Айдарбай!
Кызыл мүйүз уюңду
Үйүңө айдай бар!

Асманда эки айрыкуйрук:
Бири - ак кыска айрыкуйрук.
Бири - кара кыска айрыкуйрук.

159. Төмөнкү сөздөрдү окугула. Кандай өзгөрүү бар экенин байкагылачы.

Билек - тилек, дарак - барак, курат - турат, күрөк - жүрөк, камын - чамын.

уукоргошунду көрсөтүп: "Муну жеген мал да, адам да өлөт" - дейт. Пржевальский уукоргошундун түбүн аарчып туруп, жеп жибериптир. Бир аз туруп эле өңү кызарып тумчуккандай болуптур, ошондо бир кичинекей бөтөлкөдөн дагы алып жутуп жиберет, кайра эсине келип: "Дүйнөдө мындан артык дары жок, бул миңдеген ооруну айыктыраг", - дептир. (Ал дары - уукоргошун, орусча *иссыккульский корень* деп аталат).

Ошол эле Пржевальский кыргыздарга көп жакшылык кылган экен. Ушул Ысыккөл өрөөнүндө бир убактарда эки баштуу зымырык куш пайда болуптур. Ал келгенде жут, ачарчылык, улуу тумоо (чечек), кара тумоо (желте) кошо келиптир. Ал зымырык куш көзүнө эмне көрүнсө, баарын алчу экен.

Пржевальский бул элге жабыр келтирген немени атам деп печен күн убара болуп, акыры атып түшүрөт экен.

Ошондон кийин элдин тукуму өсө баштаптыр. Бирок зымырык куштун каргышынан Пржевальский каза тааптыр. Кыргыз эли Каракол шаарын Пржевальск шаары деп атап калышат. Пржевальскийдин пристадагы мүрзөсүндөгү эстелигине ошол зымырык куштун келбети коюлган.

- *кулан кармаптыр* - поймал кулана
уукоргошун - аконит, *иссыккульский корень*
тумчуккандай болду - стал задыхаться
эсине келип - опомнившись
эки баштуу зымырык куш - двуглавая сказочная птица
жут — падеж скота

§ 36. АНТОНИМДЕР (АНТОНИМЫ)

Карама-каршы мааниде колдонулуп, бирдей сөз түркүмүнө таандык болгон сөздөр *антонимдер* деп аталат. Ал грек тилинин *anti* (каршы) жана *опута* (ат) деген сөздөрүнөн алынган. Антонимдер өзара ар башка уңгулуу жана бирдей уңгулуу болуп экиге бөлүнөт.

Антонимы, - это слова одной и той же части речи с противоположными лексическими значениями. С греческого *anti* (противоположность) и *опута* (имя, название). Антонимы бывают однокоренными и разнокоренными.

Астында деңиз тынч жатат,
Үстүнөн күн нур чачат.
Бороонго сызат бул кандай
Бороондон жай алчудай.

Котормон А. Осмонов

157. Айтыш ырын ролдорго бөлүп, мелдешип айтышкыла.

Үмөтаалы: Ассалоом алейкум,
Келипсиң Кетментөбө жеринен,
Келишкен саяк элинен,
Атабыз акын туулган,
Кушчу, саруу ичинде.
Чоң акындын баласы,
Курч жүгүрүп байге алган,
Анык тулпар даанасы.

Эшмамбет: Туулган жерим Таластан,
Уругум кыргыз Манастан.
Чоң атам Ардак балдары.
Кедейликтин зарпынан,
Адашып кеткем Таластан.
Опо ажы биздин бай болгон,
Кол жетпеген жар болгон.
Жардын түбү шылдырап,
Кыпкызыл аккан шор болгон.
Кантип качпай коёсуң,
Туулуп-өскөн жеринден,
Кушчу, саруу элинден,
Кудайберген кызылбаш,
Башта карыз бергенсип,
Алып турат күнүнө.

Үмөтаалы: Эшмамбет биздин агабыз,
Көп ырчынын жанында,
Эч жакка мен барбадым,
Биз тим эле ойноп жүргөн балабыз.
Ак буудай бышкан жеринди,
Кантип таштап кетгиңиз?
Кушчу, саруу элиндин,
Бакканы кызар кой болот.
Жакшы иштесе дыйкандар,
Жарым жылда бай болот.

316

Кечээ - тактооч. Баштапкы формасы - кечээ, кыймыл-аракеттин мезгилин билдирди.

Туруктуу белгилери: жөнөкөй тактооч, тубаса тактооч. мезгил тактооч, сүйлөмдүн бышыктоочу.

❏ 182. Окуп, түшүнүп, мазмунун айтып бергиле.

ЭКИ ЭШЕКТИН ЖҮГҮ

Бир күнү падыша өзүнүн уулу жана Апенди менен мергенчиликке чыгат. Падышанын жана анын уулунун минген аттары бар. Алар дайыма атчан жүрүштү. Апендинин аты жок, жөө жүрдү.

Падыша чапанын чечип, жөө келе жаткан Апендиге көтөртүп койду. Падышанын уулу да атасын туурап, өз чапанын чечип, Апендиге көтөртүп койду. Үчөө узак жол жүрүштү. Күн ысык болду. Апендинин жүгү оор. Ал чарчады, тердеди. Падыша Апендинин тердегенин көрүп:

- Үстүндө бир эшектин жүгү бар го? - деп шылдыңдады. Анда Апенди падыша менен анын уулун көрсөтүп:

- Жок, падышам, менин үстүмдөгү жүк бир эшектин жүгү эмес, эки эшектин жүгү, - деп жооп берген экен.

● *эшектин жүгү* - поклажа осла
шылдыңдады - насмехался

183. Ырды жаттагыла.

ЖАШЫЛ ТҮС

Жаздын өңү дайыма,
Жашыл болот турбайбы.
Жаз мезгили жаштыкка,
Жакын болот турбайбы.

Жолуң дароо ачылат,
Жашыл жарык жанганы,
Түп мааниси жашылдын
Жарашыктуу жайдары.

Ы. Кадыров

! Билип алгыла.

Грузины поступили мудро,
Сделав книгу Шота Руставели
Главным в приданом девушки.
И разве проиграли бы кыргызы,
Даря невестам эпос "Манас",
А узбеки - творения Навои,
Казахи - своего Абая,
А Русские - Пушкина,

333

Аңчыны алар азгырабы,
Аңчыны алдап жазгырабы,
Аңчыга алар аттырабы?

Б. Темиров

155. Текстти эки тилде окуп, кыргыз тилинде айтып бергиле.

Однажды Асель-апа за дастарханом,
Добрыми, чуть дрожащими руками,
подавая мне чай,
Рассказала о родственнике мужа,
О легендарном Шабдан-баатыре,
Кыргызском Дон-Кихоте,
Правившем в этом крае не силой власти,
А удивительной щедростью и добротой,
Каждому бедняку и нищему
Раздавая все,
Вплоть до последней овцы.
Это доставляло ему
Огромное удовольствие.
И Асель-апа,
Продолжая разговор о Шабдане,
С улыбкой добавила:
- Говорят, что мать кормила его
До трех лет грудью,
И он несколько раз в день
Приводил к матери сверстников,
Предлагая им тоже
Прильнуть к груди своей матери.
Сам же довольствовался тем,
Что оставалось после них.
Стало быть, доброта
Была у Шабдана в крови,
Пришедшая к нему
С молоком матери.

Асел апа дасторконун кең жайып,
Калтыраган мээрман колу менен,
мага чай сунуп жатып,
Айтып берди күйөөсүнүн тууганы,

Мисалы: Өткөн ишке **окунбо**, кеткен ишке **кейибе**.
Бүгүн **чогулабыз**. Эртең **жыйналабыз**.

Синонимдердин тобу көбүнчө бир эле сөз түркүмдөрүнөн жасалат.

Группа синонимов обычно образуется из слов одной части речи.

Мисалы:

зат атоочтон: чындык, адилеттик, акыйкаттык
сын атоочтон: эр жүрөк, күчтүү, тайманбас
этиштен: айтуу, билдирүү, бил изүү, түшүндүрүү

Например:

из существительных: правдивость, справедливость
из прилагательных: храбрый, смелый, мужественный
из глаголов: говорить, сообщать, заявлять, толковать

Синонимдер тексттин бөлүктөрүн өзара байланыштырып, бир эле сөздүн кайра-кайра кайталанышына жол бербейт.

Берилген текстте гана бири бирин алмаштыра алган синонимдер тексттик синонимдер болушат.

Синонимы связывают части текста и позволяют избегать неоправданных повторов одного и того же слова.

Слова, заменяющие друг друга только в данном тексте, называются *текстовыми синонимами*.

Мисалы: **Осмонов** - биздин адабияттын жылдызы. Ал - **кыргыз сөзүнүн генийи** (атасы). Улуу **акын** бизге мурас кылып, көркөм сөздү калтырган. - **Осмонов** - солнце нашей литературы. Он является **гением кыргызского слова**. Великий **поэт** оставил нам в наследство замечательные образцы художественной речи.

184. Төмөнкү синоним сөздөр кандай мүчөлөрдүн жардамы менен түзүлгөнүн айтып бергиле. Синоним сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

таштуу - таптак, кумдуу - кумдак, саздуу - саздак, чандуу - чаңдак, аштык - аштуу, атчан - аттуу, тончон - тондуу, акылман - акылдуу, илимпоз - илимдүү, өнөрпоз - өнөрлүү, жоопкер - жооптуу.

Үлгү: таш + луу. Сын атоочтун -луу мүчөсү.

185. Окугула. Сөз түркүмдөрү боюнча бөлүштүрүп, өз-өзүнчө жазгыла.